

6. ПМА – 2010 г. АР Крым, Симферополь, пгт. Кировское, Рашитова Адиле Зекиевна, год рождения 1965.
7. ПМА. – 2012 г. АР Крым, Симферополь, пгт. Кировское, Люманова Зубиде Куртсейитовна, год рождения 1966 г.
8. ПМА – 2008 г. АР Крым, Симферополь, пгт. Кировское, Рашитова Адиле Зекиевна, год рождения 1965.
- 9.

Розатін В. М.

УДК 29:930(477)(100)

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ НЕОРЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ, ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД

У статті розглянуто самі відомі світові та вітчизняні типології неорелігійних об'єднань та зазначені існуючі підходи з розробки подібних типологій. Розроблено авторську цільову типологію на прикладі неорелігійних об'єднань, що діють або діяли безпосередньо в Україні.

Ключові слова: *типологія, нові релігійні течії, неорелігійні об'єднання, культури, секти, НРТ.*

Головним завданням типологізації неорелігійних об'єднань є систематизація різноманіття форм неорелігійних об'єднань. Кожне змістовне дослідження неорелігійних об'єднань намагається впровадити певну їх типологізацію. Але враховуючи те що даний феномен достатньо різноманітний та постійно зазнає зміни, існують різні типологізації, і саме тому в цьому питанні немає єдиної загально прийнятої думки. Так наприклад Н. Макфарленд виділяє 4 підходи до типологізації неорелігійних об'єднань, а саме:

1. по відношенню до класичної традиції;
2. по відношенню до попередників з числа неорелігійних об'єднань;

3. відповідно до схеми «дисципліни надії» соціолога М. Уінгера;
4. по соціальним ролям. [17, с.95]

В зв'язку з чим, багато дослідників навпаки наголошують на тому, щоб не шукати універсальної типологізації, а розробляти саме таку, що характерна для тієї або іншої країни або регіону.

Вдалі типологізації впливають певним чином на розвиток досліджень цього феномену, а тому заслуговують особливої уваги. Переважна більшість всіх типологізацій розроблена на підставі загальної спрямованості неорелігійних об'єднань. Найчастіше під загальною спрямованістю розуміють географічне або релігійне походження організації та основні риси її віровчення. При цьому такі типології можуть виділяти від трьох до п'ятдесяти різних типів об'єднань.

Вдало розроблена типологія може бути простим, зручним та достатньо наочним засобом опису різноманіття форм неорелігійного середовища. У наданих нижче типологія буде зазначено, як вітчизняний так і зарубіжний опит систематизації подібних об'єднань. Також слід вказати, що нажаль у вітчизняних дослідженнях відтворені біль менш відомі зарубіжні типології, а тому не відтворюють саме українські особливості.

Серед самих відомих типологій, слід в першу чергу вказати Гордона Мелтона (Melton) опубліковану в «Енциклопедії американських релігій» («The Encyclopedia of American Religions») у 1980 р. Ця енциклопедія витримала 5 видань, в ній Г. Мелтон всі релігії та неорелігійні об'єднання, ділить на 23 великі категорії відповідно до віровчення та обрядів. [11, с.173-176]

Далі слід вказати французьку типологію, яка була розроблена фахівцями різних сфер, що увійшли до складу парламентської комісії під головуванням Алена Геста у 1995 р.. Дана типологія міститься у звіті слідчої групи, який був

представлений на Національних зборах 20 грудня 1995 Жаком Гуардія під назвою «Секти у Франції». Окрім наданої типологізації в звіті акцентовано увагу на труднощах правового визначення поняття «секта», надані десять критеріїв небезпеки, виявлених службою загальної інформації, перелік 173 сектантських відхилень та пропозиції про створення міжвідомчого дослідного відділу. Метод, який використовувала Служба загальної інформації полягав у тому, щоб приєднувати кожне вивчене відхилення до «родинної» думки або практики.

Сама типологізація складається з 13 груп сектантських відхилень: Нового віку (NouvelAge); Альтернативні; Євангелічні та псевдо-католицькі; Апокаліптичні; Неоязичницькі; Знахарські; Орієнталістські; Окултні рухи; Психоаналітичні; Уфологічні; Синкретичні. [18]

Також слід вказати достатньо цікаву та опрацьовану типологізацію В. О. Мартиновича, доктора Віденського університету та керівника Мінського інформаційно-консультативного центру Іосифа Волоцького. Вона складається з 17 типів та розроблена на підставі аналізу віровчення неорелігійних об'єднань, що існують у Білорусі: Астрологічні центри; Рухи нового мислення; Комерційні культу; Неоязичники; НЛО-культу; Східної орієнтації; Окултно-містичні; Політичні культу; Псевдонаукові культу; Псевдопсихологічні; Псевдохристиянські; Сатанізм; Синкретичні культу; Спиритизм; Утопічні культу; Християнські секти; Центри екстрасенсорного впливу, магії та цілительства. [13, с.32-49]

Далі з зарубіжних типологій неорелігійних об'єднань слід вказати окремі розробки різних науковців, як правило вони загального типу, проте заслуговують на увагу. Це в-першу чергу типологія М. Ландау Тобіаса та Ж. Лалиш, яка складається з 9 типів: Східні медитативні; Релігійні; Політичні расистські та терористичні; Психотерапевтичні (спрямовані

на повне використання можливостей людини); Комерційні; Новий Вік; Окултні об'єднання, сатанинські та чорної магії; Гуруїстичні (Один на один); Засновані на вірі, що мають конкретне віровчення та згуртовані навколо харизматичного лідера. [5, с.35]

Також, слід вказати типологію доктора філософських наук та керівника антикультури організацій Франції ССММ СІЗРА Макса Бударліка. Він розділяє неорелігійні об'єднання на 5 груп: Релігійні; Езотеричні; Космічні (Уфологічні); Гуруїстичні; Політичні. [19. с.113]

Досить цікава типологія Маргарет Тейлер Сінгер, психолога, ад'юнкт-професора Каліфорнійського університету у Берклі, яка відома своїми дослідженнями феномену неорелігійних об'єднань. Вона виділяє 11 типів цих об'єднань: Неохристиянські; Індуїстські та східні; Окултні, чаклунські та сатанинські; Спиритичні; Дзен та інші китайсько-японської філософсько-містичної спрямованості; Расові групи; Об'єднання що виникли біля НЛЮ та інших позаземних феноменів; Психологічні або психотерапевтичні; Політичні; Системи самовдосконалення, самореалізації або саморозвитку. [5, с.35]

Типологія Роналда Енрота, професора соціології та відомого християнського фахівця в області досліджень неорелігійних об'єднань, містить п'ять типів груп: Східні містичні групи; Псевдохристиянські; Духовно-психологічні групи та групи самовдосконалення; Еклектичні та синкретичні групи; Парапсихологічні, окултні та астральні групи. [5, с.35]

З вітчизняних класифікацій, в першу чергу слід вказати типологію неорелігійних, що запропонувала Белікова Н. Ю. у своєму авторефераті на тему «Релігійні конфесії України (кінець 80-х - 90-і рр. ХХ століття)». Зокрема вона виділила такі групи: Неохристиянські або неопротестантські (привнесені з за кордону християнські Місії та Церкви, християнські об'єднання українського походження,

проросійські неохристиянські утворення); Орієталістські; Неоязичницькі; Синтетичні; Сциєнтистські рухи; Поза віросповідні езотеричні; Сатанізм (ортодоксальні сатаністи, люцеферіані, реформовані дияволопоклонники). [2, с.15]

У книзі під авторством Н. Дудар та Л. Филипович класифікація нових релігійних течій названа генетичною типологізацією, згідно з якою вони поділяються на шість типів: Неохристиянство та навколо християнство; Неоорієталізм; Теософські та езотеричні общини; Неоязичництво; Сайєнтологічні; Психотерапевтичні течії. [4, с.19-21]

Певне зауваження викликає питання чому наукові (сциєнтистські) або псевдонаукові течії названі саме сайєнтологічними. Можливо це методологічна похибка або певна зверхність до саєнтології, що і обумовила назву цього розділу. Слід додати, що певна зверхність Л.Филипович до цього утворення, також можна простежити у позитивних експертних відгуках стосовно цієї громади. Цікавим є те, що така назва цієї групи впроваджена і в деяких інших вітчизняних типологіях.

Також з вітчизняних типологій неорелігійних об'єднань слід вказати В. Лубського та В. Теремка. Згідно цієї типології, вони поділяються на такі течії: Неохристиянські; Вірування на загальнохристиянській основі; Релігії орієталістського напрямку; Езотеричні об'єднання; Неоязичництво; Синкретичні релігії; Саєнтологічні; Сатанізм. [12, с.6]

Далі слід навести типологізацію В.Петрика, на його думку, слід використовувати одночасно дві окремі типологізації. Критерієм поділу першої є форма функціонування, а другої – сутність. Отже, за формою функціонування вони поділяються: Церковні організації; Курси та центри духовного удосконалення і розвитку можливостей;Філософські школи;Школи східних бойових мистецтв;Центри і гуртки народних та нетрадиційних методів лікування, які можуть набувати інших форм.

За сутністю неорелігійні об'єднання поділяються на: Християнські; Східного типу (орієнталістські); Синкретичні; Наукологічні (сайєнтологічні); Езотеричні; Язичницькі; Сатанинські.

Також певні типології наводили у своїх роботах: Є. Балагушкін [1], В. Бондаренко [14], О. Дворкін [3], Р. Конь [11], Н. Колодний [9], Ю. Калінін [10], М. Жеребят'єв [7], Є. Єленський [6], С. Сьомін [16] та ін.

Найбільш вдалою, на наш погляд, є розгорнута типологія французької служби загальної інформації та В. О. Мартиновича, адже по-перше ці типології постійно задіяні, так французьку типологію використовує у своїй роботі між-міністерська місія з контролю та протидії сектантським відхиленням (MIVILUDES), а типологія В. Мартиновича займає певне місце у науковому обігу у Білорусі. Також обидві типології окрім того, що розроблені постійно оновлюються новою інформацією о неорелігійних об'єднаннях, що дає багатий матеріал для подальшого додаткового дослідження та кореляції отриманих даних.

Розглянувши ці дві типології можна побачити що у французькій окремо виділяється апокаліптична група, як група ризику, а також відсутня згадка про політичні утворення. Значна увага саме до апокаліптичних груп та поділ їх на християнські та орієнталістські, обумовлена трагічною діяльністю у Франції такого об'єднання як Орден Храму Сонця, послідовники якого покінчили життя самогубством очікуючи кінець світу. Політичні утворення не враховані у французькій типологізації, в зв'язку з сильною секуляризацією країни. Як приклад можна навести те, що можливість побудови культової споруди мормонів у Парижі, викликало масові протести французів. Розглядаючи типологію В. Мартиновича слід вказати, що на нашу думку дещо незручний поділ християнських утворень на дві окремі групи, а саме: християнську та псевдохристиянську. Слід зазначити, що доцільніше

було б назвати неохристиянські та псевдоправославні, адже саме псевдо православні неорелігійні об'єднання представлені у достатній кількості в Україні. Це пов'язано з тим, що православ'я є традиційною, історичною та культуроутворюючою релігією в Білорусі і Україні та являється самою чисельною релігією.

Враховуючи українські реалії на наш погляд типологія неорелігійних об'єднань повинна бути більш розроблена ніж існуючі вітчизняні. У той же час повністю запозичити зарубіжні приклади неможливо, адже вони мають науково-прикладний характер саме для тих країн у яких вони опрацьовані та апробовані. В зв'язку з чим враховуючи усі вищевказані напрацювання в цій сфері та враховуючи неорелігійну середу саме України, ми розробили власну типологію з певним розкриттям груп та об'єднань що складають ці групи.

Нью Ейдж (інші назви: Нова ера, Ера Водолія та Новий вік) – цю групу складають організації, що посилаються на езотеричну практику та сприймають абсолют як «енергію-свідомість». Вони використовують різні методи та практики аби підключитися до абсолюту. Доктрини «Нового віку», у більшості випадків, ґрунтуються на ідеях, що світ готується до переходу в нову еру «Еру Водолія», з новим усвідомленням та грандіозним стрибком з відповідними духовними та ментальними змінами. Початок цієї епохи відносять до сучасності або до найближчого майбутнього (XX–XXI століття).

Послідовники цієї групи достатньо часто визнають нову світову релігію, якій наперед визначено замінити християнські релігії ери «Риби» на релігію «Ери Водолія», відповідно до їх уявлень.

До цієї течії слід віднести такі неорелігійні організації що існують в Україні: Деір, Центр духовного розвитку «Ера Водолія», Центр духовного розвитку людини НОВОСВІТ, Подих Всесвіту тощо.

Комерційні об'єднання – цю групу складають організації мережевого маркетингу, які отримують прибуток, в першу чергу від вербування нових послідовників і вже потім від продажу товару. В системі подібного продажу достатньо часто експлуатують релігійні та псевдорелігійні мотивації необхідності придбання того або іншого товару. У деяких групах товар може бути відсутнім взагалі. До подібних утворень відносять: Дакос, Гербалайф, ІПСУМ, Супер Банк Систем, Мері Кей тощо.

Неоязичницькі об'єднання. Під неоязичництвом слід розуміти сукупність неорелігійних, парарелігійних, суспільно-політичних та історико-культурних об'єднань і рухів, які звертаються у своїй діяльності до дохристиянських вірувань і культів, обрядових і магічних практик, та займаються їх відродженням та реконструкцією. Також характерною рисою для неоязичництва є переважно «міський» характер, оскільки воно виникло та розвивається самеуполісах. Цікавим є те, що сучасні неоязичники є носіями саме міського менталітету. Головним аспектом створення неоязичницької історико-культурної ідентичності є встановлення асоціацій з автентичними язичницькими культурами та запозичення їхнього фасаду релігійних ідей та ритуалів. На території України діють такі організації неоязичницького спрямування: Релігійний центр ОСІДУ РУНВіри, Релігійний центр силенкіян, Собор Рідної Української віри, Незалежні громади Рідної Віри, тощо.

Уфологічні. В уфологічних групах притримуються поглядів про існування та контактування з іноземними прибульцями або з неземним розумом. Проте можна прослідити різну задіяність у цій групі людей, що притримуються подібних поглядів. Так одна частка уфологів просто вивчає НЛО, збирає відповідний матеріал, інформацію про них та про паранормальні явища. Досить часто дослідники цієї теми, маючи інтерес до досліджень та не в змозі дати своїм

відкриття обґрунтованого наукового пояснення зупиняються на відомих псевдонаукових концепціях та інтерпретаціях побаченого. Подібним чином вони містифікують природні явища видаючи їх за існування НЛО. Інша група уфологів, ідеї НЛО сприймає як релігійну доктрину та обожнюють її. Зрозуміло що подібне поклоніння стало актуальним завдяки першим аматорським дослідникам, що поширюють через ЗМІ хибну інформацію. Ця група представлена такими об'єднаннями як: Українська Уфологічна Асоціація (УКУ-ФАС), Науково-дослідний інститут з досліджень аномальних явищ (НДІАЯ), Раеліти тощо.

Орієнталістські (східні) об'єднання. Орієнталістська група представлена організаціями, що відкололись від якої не будь традиційної релігії Сходу або такими, що частково або повністю відтворюють їх віровчення та культову практику у своїй діяльності. Як правило вони себе декларують спадкоємцями тієї або іншої традиції, однак на справді можливо навіть не усвідомлюючи в певній мірі адаптують практику східних релігій. Подібна адоптація призводить до зміни, перегляду або навіть виключенням традиційних практик та віровчення цих релігій та супроводжується привнесенням інших практик та поглядів, які іноді взагалі нехарактерні східним релігіям. Об'єднання цієї групи представлені різними: індуїстськими, даоськими, сінтоїстськими, мусульманськими, іудаїстськими та іншими утвореннями. Представлена ця група такими об'єднаннями: Тантра-Сангха, Міжнародне товариство свідомості Крішні (МОСК), Пуль-Тхо, Дхарма-гхату, Гух'ясамаджи тощо.

Окультно-містичні об'єднання. Вчення сучасних езотериків акумулює окультно-містичні традиції різних епох та включають віру в існування надприродного світу, магічні засоби спілкування з цим світом та підкорення його своїм інтересам. Як правило послідовники цієї течії переконані, що лише вони знають і дають приховані від непосвячених тайні знання про світ. В тій чи іншій мірі вони можуть та-

кож вдаватись до алхімії, астрології, гадання на картах, хіромантії, магії, некромантії, радієстезії, телепатії тощо. До цієї групи відносять позавіросповідні окультно-містичні об'єднання: Реріхівські товариства, Школа Єдиного Принципу (ШЕП), Асоціація «Живої етики», Науково-езотерична група «Альтаір», Школа «У-вей» тощо.

Політичні - це об'єднання, націоналістичної, екстремістської, терористичної або іншої спрямованості, що у програму своєї діяльності поклали ті чи інші релігійні уявлення традиційних релігій або псевдорелігійні уявлення. Головною запорукою успіху своєї діяльності вони вважають поширення релігійних поглядів групи. Відповідно до ступеню їх радикалізації будуть переслідувати різні цілі, так помірні утворення будуть намагатись брати участь у політичному житті, більш екстремістські розхитувати ситуацію та проводити сутички, а саме терористичні будуть займатися вибухами розстрілами неугодних відповідно до їх уявлень. Самими відомими з подібних утворень в Україні: є Армія Христа та Хізбут-Тахрір, окремі неязичницькі об'єднання теж можна класифікувати, як політичні неорелігійні утворення.

Псевдонаукові - це групи, що за допомогою наукових дисциплін як то: математика, фізика, хімія розробляють власне віровчення або псевдорелігійну систему. Як правило подібні погляди побудовані на хибних ідеях та містять у своїх припущеннях ряд методологічних помилок. Звичайно подібні групи можуть іменувати себе як науководслідницький інститут, науковий колектив та ін.. З подібних організацій, що діяли в Україні слід вказати наступні: Наука Розуму, Спінор Інтернешенел, Торсіонні Поля Акімова А. Є., Ефірна енергетика Прусова В. Д.

Псевдопсихологічні. До цієї групи відносяться об'єднання, що використовують у своїй діяльності майже увесь спектр психологічних послуг, який змішується з альтернативними психологічними методами, практика-

ми та псевдорелігійними уявленнями. Досить часто люди які надають подібні послуги взагалі не мають академічної та практичної підготовки. Вони заволікають обіцянками, що за допомогою їх тренінгів або семінарів можна досягнутилюбих ідеалів як то: духовного, морального, фізичного, психічного та інтелектуального самовдосконалення, кар'єрного росту та фізичного одужання тощо. Іноді подібні методики змішуються з різним окультними, містичними уявленнями, а сам керівник курсів з часом стає особистим гуру, який знає відповіді на всі запитання. До цієї групи відносяться такі об'єднання: Соціоніка, СІМОРОН, Підводний Човен, Сасентологія, Лайфспринг та ін..

Неохристиянські та псевдоправославні об'єднання.

До цієї групи відносяться об'єднання, що посилаються на християнську традицію (протестантську та католицьку в першому випадку та православну у другому) або посилаються на біблійні тексти та об'єднані навколо харизматичних людей (пастора, пресвітера або в минулому священика) та по відношенню до якого створюються гуруістичні стосунки.

Розглядаючи псевдоправославні об'єднання, слід зазначити, що досить часто їх доктрина та культові практики настільки віддалені від теології та віровчення Православної Церкви, що іноді можна поставити питання, а чи православного походження вони взагалі. Яскравим прикладом може бути Реформована православна Церква або Українська Автокефальна Православна Церква (канонічна), Готська помісна Церква, інокентієвці та леонтєвці.

Розглядаючи неохристиянські течії слід вказати що самі відомі це: різні харизматичні організації, п'ятидесятники, Свідки Єгови та Адвентисти Сьомого Дня.

Сатаністські об'єднання - це достатньо строката група до якої різні дослідники відносять по різному. Так наприклад вітчизняні дослідники об'єднання цієї групи поділяють на три течії: ортодоксальні диявопоклонники, люцеферіанці та реформовані дияволопоклонники.

Інші дослідники поділяють лише на дві групи: молодіжний та поміркований сатанізм. У першому випадку він практикується підлітками, як певний символ повстання проти любого типу власті. А віра та служіння супроводжується зовнішньою пихатою символікою. У поміркованому сатанізмі взагалі відсутня характерна символіка та певне релігійне поклоніння. Бог поміркованого сатанізму – сам сатаніст, який не визнає жодних інших авторитетів. З об'єднань цієї групи в Україні діють наступні: Присвячений сатані лицарський орден Чорної меси, Орден чорного кола, Орден чорного хреста, Орден меча та змії тощо.

Синкретичні об'єднання. До цієї групи відносяться об'єднання та різні новоутворення - віровчення яких уявляє синтез різних релігійних традицій, окультно-містичних вчень та практик. Як правило подібні об'єднання заявляють що перейняли з світових релігій все саме найкраще, найцінніше та найважливіше, відкинувши наносний прошарок та все другорядне. Ця група представлена в Україні такими організаціями: «Біле Братство», Всесвітня віра Бахаї, Церков останнього заповіту та Організація Шрі СатьяСаї Баби.

Альтернативні. Організації цієї групи представлені у якості релігійних або громадських об'єднань, що намагаються побудувати суспільство шляхом створення громад з альтернативною формою організації, на противагу існуючим економічним, соціальним, виробничим та політичним формам. Подібні групи створюють унікальні системи морально-етичних та інших норм поведінки у середині громади. Подібні норми можуть регулювати: трудові та міжособисті стосунки, особисте життя, інтимне життя, розподіл обов'язків, обмеження у їді або у використанні предметів тощо. Характерною рисою подібних груп є екологічна спрямованість, причому слід зазначити, що в подібних поселеннях можуть суміщатися різні світоглядні погляди, адже головною нормою прийняття до подібних громад є здібність

людини до органічної інтеграції у системі між особистих стосунків що склалися в середині. Представлена ця група: Проект Венера, Дух Часу, Концепція Громадської Безпеки та різного роду Родові поселення та помістя.

Цілительські. Цю групу можуть складати, як організації так і окремі люди, що займаються та практикують різні види цілительства за допомогою магії, екстрасенсорних здібностей або завдяки іншим теоріям або практикам, які не визнаються медичною наукою. Подібні цілительки практики намагаються дістати певне їх визнання медициною, навіть трапляються випадки коли лікарі або допоміжний медичний персонал стають представниками цієї групи і таким чином компрометують офіційну медицину. Центр ведичної медицини «РАСАЯНА», Школа Здоров'я та Гармонії академіка Гуляєва, Інститут нетрадиційних методів зцілення «Віватон» тощо.

Незважаючи на те, що неорелігійні об'єднання мають ряд спільних рис вони дуже відмінні друг від друга особливістю виникнення, віровченням, культовою практикою, організаційною формою тощо. Складність виробки критеріїв типологізації неорелігійних об'єднань посилюється синкретичним та еkleктичним характером багатьох з них. В зв'язку чим іноді одне об'єднання можна віднести одразу до трьох або чотирьох різних груп. Розроблена нами типологія неорелігійних об'єднань налічує 14 різних груп та побудована безпосередньо на прикладах об'єднань, які діють саме в Україні. При розробці типології ми орієнтувались безпосередньо на певні особливості нашої країни та значний пласт місцевих неорелігійних об'єднань, окремий пласт з яких становлять об'єднання православного походження.

Rogatin V. M.

A TYPOLOGY OF THE NEO-RELIGIOUS ORGANIZATIONS, DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Summary

The most well-known foreign and domestic typologies of the neo-religious organizations, and relevant approaches to the development of such typologies are examined in the article. An author's special-purpose typology based on the example of the neo-religious organizations that act or acted in Ukraine was developed.

Key words: *typology, new religious movements, cults, sects, neoreligious associations, NRM.*

Rogatin V. H.

ТИПОЛОГИЗАЦИЯ НЕОРЕЛИГИОЗНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ, ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Реферат

В статье рассмотрены самые известные зарубежные и отечественные типологии неорелигиозных объединений и указаны существующие подходы по разработке подобных типологий. Разработана авторскую целевую типологию на примере неорелигиозных объединений, действующих или действовавших непосредственно в Украине.

Ключевые слова: *типология, новые религиозные движения, неорелигиозные объединения, культы, секты, НРД.*

Джерела та література

1. Балагушкин Е.Г. Критика современных нетрадиционных религий (истоки, сущность, влияние на

- молодежь Запада) / Е. Г. Балагушкин.– М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984. – С.288.
2. Белікова Н.Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х - 90-і роки ХХ століття): Історія: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Н.Ю. Белікова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – С.27.
 3. Дворкин А.Л. Введение в сектоведение. Учебное пособие к курсу «Сектоведение» / А. Л. Дворкин. – Нижний Новгород.: «Издательство Братства во имя св. князя Александра Невского», 2002. – С.816.
 4. Дудар Н.П., Филипов ич Л.О. Новітні релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). – К.: Наук. Думка, 2000. – С.200.
 5. Евдокимов А. Ю. «Новые» религиозные движения. Учебное пособие / А. Ю. Евдокимов. – М.: «Рема», 2011. – С.242.
 6. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С.419.
 7. Жеребятъев М. Феномен новых религиозных движений / М. Жеребятъев, В. Феррони // Пределы светскости: дискуссия о принципе светскости государства и о путях реализации свободы совести / сост. А. Верховский. – М. : Центр Сова, 2003. – С.240-250.
 8. Иваненко С. Протестанты в современной России: проблемы типологии, определения их численности и обретения авторитарными протестантскими объединениями статуса социального партнера государственных институтов / С. Иваненко // Пределы светскости: дискуссия о принципе светскости государства и о путях реализации свободы совести

- / сост.: А. Верховский. – М.: Центр Сова, 2003. – С.200-212.
9. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. А. Колодного; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К., 2010. – Т. 8: Нові релігії України. – С.828.
 10. Калінін Ю., Харьковщенко Є. Релігієзнавство / Ю. Калінін, Є. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 1995. – С.253.
 11. Конь Р М. Введение в сектоведение / Р. М. Конь — Н. Новгород: Нижегородская духовная семинария, 2008. – С.496.
 12. Лубський В. Релігієзнавство / В. Лубський. – К.: Вілбор. – 1997. – С.380.
 13. Мартинович В. А. Нетрадиционная религиозность в Беларуси: тенденции и опасности / В.А. Мартинович. – Мн.: «Из-во Белорусской Православной Церкви», 2010. – С.143.
 14. Новітні релігії в сучасній Україні : зб. матеріалів / ред. кол.: В. Д. Бондаренко (гол. ред.) та ін. – К.: ВіР, 2000. – С.176.
 15. Новітні релігійні та містичні рухи: системний аналіз. Збірник наукових праць (навчальний посібник) // За заг. ред. В.М.Петрика. – К., 2005. – С.376.
 16. Сьомін С. В. Міжнародні християнські організації та національна безпека України : монографія / С. В. Сьомін. – К. : НІСД, 1999. – С.267.
 17. Яроцка А. Ю. Нетрадиционная религиозность Японии: специфика понятийного аппарата, особенности переодизации и классификации / А.Ю. Яроцкая // Альманах Сектоведение – Жировичи : Издательство: Издательство Минской духовной семинарии, 2013. – Т.3 – С.86-98.
 18. Rapport 2468, fait au nom de la commission d'enquête sur les sectes, Président M. Alain Gest, Rapporteur M.